

ЛЯСКОВЕЦЬ А. В.,
викладач кафедри загально -
правових дисциплін
(Дніпропетровський
гуманітарний університет)

**ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВО» В ПРАЦЯХ
Ф.В. ТАРАНОВСЬКОГО ТА О.О. ЖИЛІНА:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

УДК 340.12

Присвячено висвітленню питання порівняння методологічних підходів до визначення сутності права Ф. В. Тарановським та О. О. Жиліним у рамках позитивістського напрямку філософсько-правової думки України кінця XIX – початку XX ст. З’ясований поліваріативний підхід названих авторів до розуміння природи права та його місця в системі соціальних норм.

Ключові слова: позитивістська парадигма, соціологічний позитивізм, право, характеристики права, норма права.

Посвящена сравнительному анализу методологических подходов к определению сущности права Ф.В. Тарановского и А.А. Жилина в рамках позитивистского направления философско-правовой мысли Украины конца XIX – начала XX века. Показан поливариативный подход названных авторов к пониманию природы права и его места в системе социальных норм.

Ключевые слова: позитивистская парадигма, социологический позитивизм, право, характеристики права, норма права.

The article is devoted to a comparative analysis of methodological approaches to the definition of the right F.V. Taranovskiy and A.A. Zilin under the direction of the positivist philosophical and legal thought in Ukraine late XIX - early XX century. Showed polivariativny approach of these authors to the nature of law and its place in the system of social norms.

Key words: positivist paradigm, sociological positivism, law, performance rights, the rule of law.

Вступ. Проблема з’ясування сутності права, його внутрішнього наповнення є актуальною також і для сучасної теорії права. Для повного розуміння цього складного соціального явища сучасним дослідникам необхідно звернутися до золотої скриньки теорії та історії права, насамперед, до праць видатних світових учених, що працювали на теренах Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. Це необхідно тому, що питання визначення сутності права є системотвірним, багатоспектральним, без вивчення генези поняття «право» неможливо усвідомити сучасний стан цього явища й різні науково-методологічні підходи до дослідження права.

Питанням окремих положень наукової спадщини цього відомого вченого присвячено праці С. С. Алексєєва, В. К. Бабаєва, В. С. Нерсєсянца, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, Н. М. Пархоменко, А. О. Лебєдєва, І. Б. Усенка, О. В. Кресіна та ін. Однак тема порівняльного аналізу поглядів цих учених на дефініцію «право» не знайшла свого повного відображення в юридичній літературі.

Постановка завдання. Мета статті – порівняльний аналіз методологічного підходу до

визначення природи права в працях відомих істориків права Ф.В. Тарановського та О.О. Жиліна.

Результати дослідження. Поряд з історичною школою у ХІХ ст. виникає й позитивна школа права, яка розглядає право з позицій філософії, догми та політики. В Росії позитивістська парадигма знайшла як своїх прихильників, так і тих, хто не вважав значущими методологічні досягнення позитивізму. Але були визнані деякі сфери наукового пізнання, де позитивізм знайшов неабияке поширення. Так, Н.Ф. Уткіна вважала, що цими сферами можна назвати історію, економіку, філологію та юриспруденцію [1, с. 121–123].

Позитивістський підхід у праві – це спроба досліджувати чинне право як емпіричний матеріал, який можна аналізувати й систематизувати у дослідженнях природничих наук.

Позитивне право стає єдиним об'єктом дослідження й виключається з кола наукових інтересів. Але, незважаючи на це, ідея природничого права продовжувала існувати.

У дослідженні права Ф.В. Тарановський став на позиції соціологічного позитивізму, хоча деякі сучасні дослідники зарахували його надбання до напряму юридичного позитивізму. Підтвердженням цієї точки зору є те, що Ф.В. Тарановський підійшов до дослідження права саме з позиції необхідності з'ясування сутності, змісту права. Враховуючи відмінності природних і соціальних процесів, вчений зараховує право, безумовно, до соціальних явищ. Але при цьому відзначає багатоманітність суспільних явищ і діходить висновку: за родовими ознаками найближчі до права соціальні норми, які визначають формальний момент суспільного життя, а зміст суспільної діяльності визначається тією метою, яку людина ставить собі протягом життя. Саме на рівні ідей право виступає як зміст суспільних явищ. Розгляд права як складної структурованої системи повністю відповідає його сутності, формі й призначенню в регулюванні суспільних відносин і повністю спростовує розуміння співвідношення права й суспільного життя як форми й змісту.

Безумовно, у своїх визначеннях Ф.В. Тарановський більше тяжіє до соціологічного позитивізму: «Право не лише переживається у свідомості індивіда, а й об'єктивно діє у соціальному середовищі. Об'єктивна дія відображається одночасно у психіці обох учасників відносин, що регулюється юридичною нормою. На одній стороні усвідомлюється свій обов'язок і чуже домагання, на іншій – усвідомлення свого домагання й чужого обов'язку. Виконання веління юридичної норми настає тільки за повної відповідності вказаних психічних переживань на обох сторонах і при встановленні єдності нормативного критерію ... Психологічний момент, який розуміється як індивідуалістично, так і колективістськи, ще не вичерпує всього складу права. Психологічне вивчення може дати відповідь лише на питання про те, як право діє. Залишаються ще досить важливі питання про мету юридичної регламентації та про зміст правових норм, що визначаються метою. Для вирішення цих питань потрібне вивчення права, у зв'язку зі всією сукупністю суспільного життя, тобто вивчення соціологічне. Психологічне й соціологічне вивчення права не виключають одне одного, а, навпаки, взаємно доповнюють. Отримане шляхом психологічного аналізу з'ясування своєрідного нормативного впливу права на індивідуальну волю матиме для нас повний і більш глибокий зміст, якщо ми встановимо зв'язок його з фактами суспільного життя» [2, с. 79].

Продовжуючи подальше з'ясування видових і родових ознак права, Ф.В. Тарановський розглядав взаємовідносини права й соціальних норм і зробив висновок, що «право є ніщо інше, як один із видів соціальної норми. Найближче за значенням до цього визначення права, отже, у встановленні тієї ознаки, за якою право відрізняється від інших соціальних норм» [2, с. 59]. До видів соціальних норм учений зараховує тільки моральність і право, передбачаючи при цьому, що така класифікація може викликати непорозуміння в дослідників і наводить свої докази такого двочленного поділу: «Перш за все, може бути вказано на релігію як на регулятор суспільного життя та особливий вид соціальної норми ... Справа в тому, що релігія визначає не тільки форму, але й матерію суспільного життя ... Оскільки вона встановлює соціальні норми, ми отримуємо релігійну моральність і божественне право. Отже, релігія не утворює особливого

різновиду соціальної норми, але повідомляє двом основним її різновидам особливу кваліфікацію.

Відповідно до висновків Ф.В.Тарановського, ідея справедливості як головна ідея природничого права залишається незмінною протягом усього процесу еволюції права, але прихильники природничого права обґрунтовують цю ідею або вірою в об'єктивність ідеї справедливості, або метафізичними (поза- і наддосвідними) передумовами: «Віра, у даному разі, черпається або з релігійного джерела, або з моральної інтуїції, яка відокремлюється від релігійних вірувань. На релігійній вірі в новітній час базують ідею природного права, наприклад, Катрен, В. Соловйов, Є. Трубецької, І. Михайловський. Моральну віру, вільну від релігійної догми, кладуть в основу об'єктивного визнання ідеї справедливості Планіол, Демог, Жені та цілий ряд інших прихильників відродження природничого права» [2, с. 220].

Обґрунтування природничого права метафізичними передумовами найбільше представлено в німецькій літературі, яка тією чи іншою мірою тяжіє до критичної філософії І. Канта. Він вважав, що в гармонійному забезпеченні зовнішньої свободи відповідно до вимог свободи внутрішньої полягає ідея справедливості, тобто ідея природничого права, яка виявляється регулятивною або нормативною ідеєю для позитивного права як у його діяльності, так і в його розвитку. Серед прихильників цієї ідеї в російській науці Ф.В.Тарановський називає П.І.Новгородцева, Б.О.Кістяківського, С.В.Спекторського та деяких інших. Незважаючи на те, чи вірою, чи метафізичними побудовами обґрунтовується природниче право, воно, за висновками правознавця, має раціональний характер. Природниче право незмінно є розумним правом. Воно не суперечить позитивній науці й може визнаватися як її доповнення: «З одного боку, природниче право як відоме явище суспільного життя підлягає причинному вивченню й поясненню; з іншого – воно вносить необхідний у суспільних науках телеологічний момент, стосовно якого проводиться оцінка явищ».

Отже, можна констатувати, що Ф.В.Тарановський у своїх працях визначив місце природно-правової концепції, охарактеризував її основні положення, використовуючи порівняльно-історичний метод, визначив взаємозв'язок природничого й позитивного права протягом декількох історичних періодів. «У процесі розвитку суспільного життя, – писав він, – не тільки змінюються конкретні явища, що обумовлені причинним зв'язком, а й виробляються абстрактні моральні цінності, які стають міцним та незмінним досягненням культури. Значення цих моральних цінностей не вичерпується їх причинним поясненням; воно виходить за межі тих причин, що їх породжують, надаючи їм характеру безумовності і перетворює їх в цілі подальшого розвитку» [3, с. 26].

Таким чином, наведений огляд основних положень вчення Ф.В.Тарановського про право показав, що його не повністю можна зарахувати до напрямку соціологічного позитивізму. На підтвердження цієї думки можна навести його міркування про використання юридичного методу, який він вважає позитивістським, для дослідження правових проблем. Хоча правознавець і закликає, з одного боку, до розширення методологічної бази дослідження права, але, з іншого – не може відмовитися й від догматичного розгляду права.

Як і під час вивчення держави, так і в ході дослідження права вчений не намагався сформулювати чіткі дефініції, даючи тим самим привід зарахувати його до прихильників плюралістичного, багатовекторного розуміння дійсності та історичного процесу. «Принципове визнання необхідності поєднання у вивченні держави декількох точок зору, відповідно й декількох методів, уявляється нам повністю правильним. Настільки складний об'єкт, яким видається держава, дійсно має вивчатися, щонайменше, з трьох точок зору: з точки зору соціального процесу, що проходить в ній, розподілу влади, що встановлюється цим процесом, (елементу специфічно-політичного) та юридичної конструкції останнього» [4, с. 57].

О. О. Жилін, відомий представник державознавства в українській правовій думці, хоча й зарахований сучасними дослідниками до напрямку юридичного позитивізму, також відрізняється синтетичним підходом до визначення права. Усі вище названі правознавці, розглядаючи генезу права та вчень про нього, обов'язково здійснювали екскурс в історію розгляду

співвідношення норм права й моралі, першоджерела права, співвідношення права і держави. Підтвердженням цього положенню є думки, висловлені О. О. Жиліним у його «Лекціях з енциклопедії права».

Він вважав, що взагалі право регулює не інтереси, а вчинки, дії людей. З більш-менш поширених теорій, що визначають право за змістом його норм, він виокремлював теорії, які називають право «етичним мінімумом», частиною моральності (Вол. Соловійов, Єллінек, Шопенгауер). Виходячи з визнання відомої спільності за різними категоріями етичних норм, вважають, що найсуттєвіша для життя даного суспільства частина моральних правил і є те, що називається зазвичай правом. Але це неправильно тому, що існує дуже багато правових норм, які не мають ніякого відношення до моральності (наприклад, закони про порядок діловодства та організації різних установ, закони про форми в різних відомствах тощо) або навіть протилежні їй (закони про тортури, рабство).

Право в ідеї своїй як ціле має служити моральності, але в конкретному використанні окремих юридичних норм не можна завжди бачити недержавні начала. Деякі вчені визначають ще право як силу (Гоббс, Спіноза, Герінг, Меркель), як порядок світу (Гарейс), примирення рівності та свободи (Вол. Соловійов). Але проти всіх цих визначень можна виставити ті ж заперечення, що й проти попередніх, а саме, що право як явище дійсного життя в різних народів і в різні історичні епохи багато в чому не відповідає жодному з цих поглядів. Погляд на право як силу, заперечуючи ідеальну сторону в праві, неправильний, тому що, як побачимо далі, право в окремих випадках може існувати й не володіючи силою, крім того, ця теорія взагалі руйнує поняття права, так як тоді всякий, хто має велику силу, законно може порушувати правопорядок. Примирення рівності і свободи та встановлення миру й порядку хоча й можуть бути виставлені кінцевими ідеальними цілями права, але насправді право являє собою також багато норм, які не мають ніякого відношення до рівності і свободи чи світу, а іноді й прямо протилежні цим засадам.

У новий час юристи все більше й більше діходять висновку, що визначити право за змістом його норм не можна. Виступаючи продуктом суспільного середовища, право являє собою відображення найрізноманітніших потреб і цілей цього середовища; його зміст строкатий і змінюється залежно від зміни тих чи інших поглядів людей, в середовищі яких розвиваються і застосовуються правові норми. Унаслідок цього шукають відмінності правових норм від усіх інших правил суспільного життя людей в якійсь певній формальній ознаці.

Головним найбільш поширеним видом у цій групі теорій є теорії, що визначають право за джерелом його походження. Особливо популярна теорія, яка вважає правом лише норми, встановлені або визнані державою. Одним із найвизначніших представників цієї теорії, як і теорій «інтересу», є Герінг. Держава, зазначає він, – це єдине джерело права. У пізніший час особливо яскраво проводив цю теорію Лассон. У Німеччині вона була загально поширена, приймалася також дуже багатьма вченими і в Росії.

О. О. Жилін констатував, що в юридичному житті питання про право дійсно зводиться здебільшого до того, що наказано законом. Звичайне право в новий час грає порівняно незначну роль, загальними питаннями права займаються одиниці. Більшість же самим побутом життя привчається змішувати поняття права й закону. Ця теорія занадто звужує поняття права. Вона не дає можливості вважати за право міжнародне, що встановлюється волею декількох держав, звичайне право, яке виникає раніше держави й не визнано останнім, право церковне. Неправильна вона також ще тому, що право з'являється раніше держави, що сама держава є правовим спілкуванням, й тому визначити право як норми державні значить визначити, як писав Л. Петражицький, їх іксом.

Деякі вчені визначають право як норми, що встановлені суспільством. Таке визначення правильніше попереднього. Але воно дуже невизначено й не дає критерію для відмінності права від інших етичних норм, оскільки всі вони в більшості суть продукти суспільного життя людей. Воно отримує трохи більшу точність у теоріях, які вважають право за «спільну волю» або «волю спілкування». Ця теорія, висловлена ще, як казав Петражицький, римськими

юристами, підтримувалася як представниками школи природного права (Гоббс, Руссо – теорія суспільного договору), так і представниками історичної школи юристів (Савінії, Пухта – теорія загального переконання, загального народного духу). Так як загальна воля може бути спрямована на найрізноманітніші об'єкти, то необхідно вказати, що загальна воля або переконання тут спрямовуються на обов'язкові правила поведінки у відношеннях людей один до одного [5, с. 124–126].

Право – це норми примусові, цим воно відрізняється від моральності, норми якої вільні, не допускають примусу. Ця теорія, висунута Томазіємі, розвинена Кантом й особливо Фіхте, нараховує нині найбільше прихильників в юридичній науці. Останнім часом вона піддалася сильній критиці з різних боків, причому було зазначено, що, приймаючи цю теорію, доводиться вилучити зі складу правових норм такі норми: 1) регулівна діяльність верховних органів держави, так зване конституційне право; 2) право міжнародне; 3) усі ті норми внутрішньо-державного права, які не мають за собою примусової санкції. Дана теорія має два різновиди. Перша під примусом розуміє фізичний, друга – психічний примус. Але очевидно, що дуже багато вимог права в жодному разі не може бути здійснено шляхом безпосереднього фізичного примусу.

Констатуючи, що право напряду залежить від середовища, в якому воно формується й живе, О. О. Жилін показує поліваріативність підходу до визначення сутності права, в його теорії проглядаються соціологічні моменти вивчення права, хоча він і визначає превалювання позитивного права, тобто права, встановленого державою.

Висновки. Отже, треба визначити, що зарахування вищеназваних авторів до того чи іншого позитивістського напряду має умовний характер, тому що в теоріях позитивістів спостерігається наявність загальноновизнаних методів історико-правових досліджень, наявність соціологічних моментів у теоріях правознавців, що зараховані сучасними дослідниками чітко до юридичного або соціологічного позитивізму. Це все показує, що право й держава настільки багатосистемні явища, що в тих чи інших моментах позиції дослідників, які належать до того чи іншого напряду, обов'язково збігатимуться.

Список використаних джерел:

1. Уткина Н. Ф. Позитивизм, антропологический материализм и наука в России (вторая половина XIX века) / Уткина Н. Ф. – М.: Наука, 1975.
2. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права / Тарановский Ф. В. – Юрьев, 1917.
3. Тарановский Ф. В. Учение об естественном праве / Ф. В. Тарановский // Журнал Министерства юстиции. – 1916. – Март.
4. Омельченко О. А. Московское государство в историческом наследии Ф. В. Тарановского / О. А. Омельченко // Развитие права и политико-правовой мысли в Московском государстве. – М., 1985.
5. Жилин А. А. Из лекций по энциклопедии права / Жилин А. А. – К. : Труд, 1910.

